

Dânişnâme-i ‘Alâî’ nin İbn Sînâ Felsefesi İçerisindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Analiz*

An Analysis on the Place and Importance of Dânişnâme-i ‘Alâî in Avicenna’s Philosophy

Hacı SAĞLIK

Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Adana/Türkiye, hsaglik@cu.edu.tr
Makale Bilgisi/Article Info:

Geliş/Received: 11.11.2019 Düzeltme/Revised: 05.12.2019 Kabul/Accepted: 26.12.2019

Öz:

İslam felsefesinin en önemli düşünürlerinden biri olan İbn Sînâ, başta metafizik olmak üzere tıp, fizik, matematik gibi çağının neredeyse bütün bilimleri üzerine çalışmış ve bu alanlarda birçok önemli eser yazmıştır. Onun önemli eserlerinden biri de dönemin felsefi bilimlerini kapsayan *Dânişnâme-i ‘alâî’* dir. *Dânişnâme-i ‘alâî’*, genel itibarı ile onun külliyat niteliğindeki *eş-Şifâ*’nın bir özeti niteliğini taşımaktadır; ancak bu eser İbn Sînâ’nın, meşşâî felsefesi eksenindeki görüşlerini didaktik bir tarzda en net biçimde ortaya koyduğu ve Farsça kaleme aldığı ansiklopedik bir çalışmadır. Bu çalışmamızda *Dânişnâme-i ‘alâî’*’yi hem şekil hem de içerik bakımından tanıtıp onu İbn Sînâ’nın diğer önemli eserleri *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât ve’t-tenbîhât* ile karşılaştırmasını yaptıktan sonra onun İbn Sînâ felsefesi içerisindeki yeri ve önemini ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken sosyal bilimlerin ve felsefenin temel yöntemlerinden olan anlama, yorumlama, eleştirme, mukayese etme ve değerlendirmeye dayalı bir metot izledik.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, *Dânişnâme-i ‘alâî’*, İslam felsefesi, *eş-Şifâ*, *en-Necât*.

* Bu makale “*Dânişnâme-i ‘Alâî’*’de İbn Sînâ Metafiziği” adlı doktora tezimizin bir bölümünden alınıp geliştirilerek hazırlanmıştır.

GİRİŞ

İslam düşünce tarihinde tıp ve metafizik başta olmak üzere mantık, fizik, matematik ve müzik gibi birçok bilimde otorite olarak döneminin en önemli düşünürleri arasında yer alan İbn Sînâ (370/980-428/1037), özellikle İslam felsefesinde oynadığı başat rolle öne çıkar. O, bir yandan el-Kindî ile başlayıp el-Fârâbî ile sistemleşen İslam felsefesine birtakım meşrikî formlar kazandıran, diğer yandan da sonraki dönem Müslüman yahut Batılı düşünürlerin felsefeyi şahsında temellendirdikleri ya da eleştirdikleri bir düşünce otoritesi olmuştur.

Dânişnâme-i 'alâî, nicelik ve nitelik bakımından onlarca eser bırakan İbn Sînâ'nın ansiklopedik incelemelerinden birisi ve hatta –mevcut veriler çerçevesinde– Farsça kaleme alınan ve Farsça felsefî terminolojinin gelişmesine neden olan ansiklopedik ilk felsefe çalışmasıdır (Reşnûzâde, 1389 (hş.): 82; Alper, 2010: 26). Belirttiğimiz bu özelliklerine ilave olarak, *Dânişnâme-i 'alâî*'yi içerik bakımından da üstün bir konuma yerleştiren isimlere rastlamak mümkündür. Örneğin İbn Sînâ'nın önde gelen öğrencilerinden Abdulvâhid Muhammed el-Cüzcânî, *Dânişnâme-i 'alâî*'yi İbn Sînâ'nın önemli eserlerinden biri olarak tanıtırken¹; eserin *Tabî'ıyyât* bölümünü tashih ve şerh eden Muhammed Meşkût da onu *eş-Şifâ*'dan sonra İbn Sînâ'nın en önemli ve en hacimli kitabı olduğunu ileri sürmektedir (Meşkût, 1331 (hş.): 5). İran düşüncesinin son dönemdeki en önemli simalarından olan Seyyid Hüseyin Nasr ise *Dânişnâme-i 'alâî*'yi yalnızca Fars dili tarihinin önemli bir dokümanı olarak görmemekte, onun aynı zamanda İbn Sînâ'nın Arapça kaleme aldığı Meşşâî eserlerinde kolay keşfedilemeyecek düşüncelerinin bazı bakış açılarını ortaya koyduğu için önemli olduğunu ve İbn Sînâ'nın bu eserle iki yüz yıl sonra Şihâbüddîn es-Sühreverdi (ö. 587/1191) ve Nasireddin et-Tûsî (ö. 672/1274) ile zirveye ulaşacak felsefî bir araştırma sürecini başlattığını ifade etmektedir (Nasr, 2012: 74). Nasr'a göre bu kitap her ne kadar dil zorluklarıyla dolu olsa da sonraki dönemlerde Farsçanın İslam dünyasında büyük düşünce dillerinden biri olmasına zemin hazırlayan eserlerden biridir (Nasr, 1997: 116).

Her üç düşünürün de *Dânişnâme-i 'alâî*'ye ilişkin yukarıda serdettiğimiz beyanları, onun hem *eş-Şifâ*'dan sonra gelen hacimli ve önemli bir meşşâî külliyatı olduğu hem sonraki dönem Farsça felsefî terminolojinin oluşmasına ve böylelikle Farsça felsefî metinlerin yazılmasına öncülük ettiği (Reşnûzâde, 1389 (hş.): 82) hem de farklı felsefî mekteplere mensup sonraki dönem düşünürlerini etkilediği hususunda dikkate şayan bir izlenim vermektedir. *Dânişnâme-i 'alâî*'nin Farsça felsefî literatürde tarihsel ya da muhteva açısından önemli bir yer işgal ettiği kesindir; ancak ilgili literatür alanında hatırı sayılır bir konuma sahip son iki düşünürün İranlı olması, *Dânişnâme-i 'alâî*'ye daha önce hiç görülmemiş tarzda olağanüstü bir içerik kazandırmaya çalıştıkları beyanlarını ilgili eser çerçevesinde tarafsız bir gözle yeniden değerlendirmemizi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmamızda *Dânişnâme-i 'alâî*'nin şekilsel özelliklerinin ve içerik bakımından tanıtımını yaptıktan sonra onu İbn Sînâ'nın diğer önemli eserleri olan *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-İşârât* ve *t-tenbîhât* ile

¹ Bkz. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûr-i İslâmî, no: 1414, Tahrân, s. 229.

karşılaştırmasını yapacağız. Böylece *Dânişnâme-i ‘alâî*’nin İbn Sînâ’nın felsefesi içerisindeki konumunu ve önemini ortaya koymuş olacağız.

YÖNTEM

Dânişnâme-i ‘alâî, İbn Sînâ’nın önemli ansiklopedik eserlerinden biridir. Bu çalışmamızda bu eserin İbn Sînâ’nın felsefesi içerisindeki yeri ve önemini tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken öncelikli olarak eserin hem şekilsel olarak hem de içerik itibarıyla özelliklerini ortaya koymaya çalıştık. Bu şekilde eserin genel niteliklerini analiz ettikten sonra onun, İbn Sînâ’nın diğer önemli ansiklopedik eserleri olan *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-İşârât ve’t-tenbîhât* ile karşılaştırmasını yaptık. Burada *Dânişnâme-i ‘alâî*’yi bu üç eserle, İbn Sînâ’nın felsefî düşüncesinin üç sacayağını oluşturan mantık, metafizik ve tabî’iyyât bakımından konu itibarıyla tablolar halinde mukayeseli bir şekilde ele aldık. Burada daha çok karşılaştırma, anlama, yorumlama ve değerlendirmeye dayalı bir yol izledik.

1. Dânişnâme-i ‘Alâî’nin Şekilsel Olarak Tanıtımı

1.1. Eserin Adlandırılması

İlginçtir ki, İbn Sînâ *Dânişnâme-i ‘alâî*’de eserin kendi adını hiç zikretmemektedir. Görebildiğimiz kadarıyla söz konusu adlandırmayı ilk defa öğrencisi el-Cüzcânî, bu esere bir bölüm olarak sonradan ilave ettiği *Riyâziyyât*’ın ‘Mukaddime’inde kullanmış;² ancak günümüze kadar gelen değişik kaynaklarda eserin adlandırması farklı şekillerde yapılmıştır:

Uyûnu’l-enbâ’ fî tabakâti’l-etibba’ adlı eserinde İbn Ebî Useybia (ö. 668/1269), İbn Sînâ için ayırdığı bölümde, onun eserlerinden birisinin de Farsça kaleme aldığı *Dânişmâye el-‘alâî* olduğunu söyler (İbn Ebî ‘Useybi’a, tsz.: 2, 457). Şahmerdan İbn Ebî’l-Hayr Râzî, *Nuzhatnâme-i ‘alâî* adlı eserinde İbn Sînâ’nın ferman üzerine *Dânişnâme-i ‘alâî* adlı bir eser kaleme aldığını belirtir (Ebu’l-Hayr Razi, 1362 (hş.): 22). Charles’in belirttiğine göre, Kutbuddîn eş-Şirâzî (ö. 710/1310) *Durretu’t-tâc li ğurreti’d-dîbâc* adlı eserinin İbn Sînâ bahsinde, eserin adını *Dânişnâme-i ‘alâî* olarak zikreder (Rieu, 1881: 3, 434). Kâtip Çelebi (ö. 1067/1656), *Keşfu’z-zunûn* adlı eserinin bir yerinde *Dânişnâme* (Çelebi, 1941: 1, 229) adını; başka yerinde ise *Kitâbu’l-‘alâî* (Çelebi, 1941: 2, 1440) adını kullanmaktadır.³ Muhammed Mu’in, *Dânişnâme-i ‘alâî*’nin *İlâhiyyât* bölümünü tahkik ve tashih ettiği kitabın mukaddimesinde eserin British Museum’da (Or. 16/830) *Hikmeti ‘alâî* olarak; *Nushe-i Dîvânî Hind*’de *‘Usûlü nokâtî ‘ulûmu hemse-i hikmetiyye* olarak; Hindistan’daki Kütüphâne-i Âsfiye nüshasında ise *Hikmeti ‘alâ-î mevsûm be mâye-i dâniş* adıyla kayıtlı olduğunu belirtmektedir (Mu’in, 1383/2004: ٣ /3).

² Bkz. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i ‘Alâî: Riyâziyyât*, s. 229.

³ Bu eser ile ilgili olarak yapılan isimlendirmeler hakkında bilgi için ayrıca bkz. (Mu’in, 1383/2004: ٣ – ١ /1-4; Bîniş, 1371 (hş.): 3).

Görüldüğü üzere eserin adlandırılmasında genel olarak iki ortak kelime vardır: *Dânişnâme* ve *‘alâî*. Eserin ‘Alâuddevle’ye (ö. 433/1041) atfen yazıldığına dair –bir sonraki başlık altında belirteceğiz– bir kanıtımız olduğuna göre, o halde içerisinde ‘Alâî sözcüklerinin geçtiği adları dikkate almamız gerekmektedir. Bununla birlikte eserin adlandırılmasında dile getirilen diğer sözcük olarak ‘Dânişnâme’, yukarıdaki adlandırmaların son dördünde hiç geçmediği gibi, ikincisinde de ‘Dânişmâye’ olarak belirtilmektedir. ‘Dânişmâye’ sözcüğü İbn Ebî ‘Usaybia tarafından bir istinsah hatasıyla kaydedilmiş olabilir; ancak ilgili sözcüğün Farsça etimolojisi üzerinde yapılan tartışmalar, ‘Dânişnâme’ ile ‘Dânişmâye’ arasında gerçek bir tercih yapmanın zor olduğunu göstermektedir. Muhammed Mu‘în, *‘Uyûnu’l-embâ*’da geçen ‘Dânişmâye’nin, yukarıdaki kuşularımıza haklılık kazandıracak şekilde, ‘Dânişnâme’ (*دانشنامه*) sözcüğünün bozulmuş bir kullanımı olduğunu ileri sürer. Ona göre *‘nâme*’ sözcüğü bozularak *‘mâye*’ şeklinde yazılmıştır. Abbâs İkbâl Âştiyânî ise, tam aksine, eserin gerçek isminin – Dânişnâme sözcüğünün Farsçada tam ve açık bir mana ifade etmemesi nedeniyle– *Dânişnâme-i ‘alâî* değil, *Dânişmâye-i ‘alâî* olduğunu ileri sürer. ‘Dânişnâme’ adının “*Şâhnâme, Kârname*” gibi, eserlere nispetle kurgulandığını, oysa bu son eserlerde geçen *‘nâme*’ (*نامه*) sözcüğünün ‘destan’ ya da ‘baştan geçen hadiseler’ (*sergüzeşt*) gibi anlamlara geldiğini belirten Âştiyânî, böyle bir anlamın *Dânişnâme* için uygun düşmeyeceğini belirtir. *‘Mâye*’ (*مایه*) sözcüğü Farsçada bir şeyin ‘özü’ ve ‘temel’i gibi anlamlara geldiğinden, Âştiyânî, *Dânişmâye*’nin (*دانشمایه*) ‘bilginin özü ve temeli’ anlamında doğru bir adlandırma olduğunu, İbn Sînâ’nın da eseri zaten bu niyetle yazdığını ileri sürmektedir (Âştiyânî, 1334 (hş.): 202; Reşnûzâde, 1389 (hş.): 82).

Âştiyânî’nin *Dânişnâme-i ‘alâî*’deki metinlere göre İbn Sînâ’nın niyetini nasıl anlayabildiği tartışılır; ancak kesin olan husus, onun ‘Dânişnâme’ sözcüğünün Farsçada ‘bilginin toplandığı yer’, ‘icazet belgesi’ ve daha da önemlisi ‘ansiklopedi’ gibi anlamlara⁴ geldiğini göz ardı etmesidir. Sonuncusuyla birlikte aldığımızda, ‘Dânişnâme’, ‘bilimler ansiklopedisi’ anlamına gelir ki böyle bir adlandırma eserin dönemin bütün felsefî bilimlerini içermesi olgusuna da uygun düşecektir. Yine el-Cüzcânî’nin *Riyâziyyât* bölümünde eseri *Dânişnâme-i ‘alâî* olarak adlandırması ve klasik kaynakların çoğunda eserin daha çok bu adla anılması, çalışmamızda bizi ilgili eser için *Dânişnâme-i ‘alâî* adını kullanmaya yöneltmektedir.

1.2. Eserin Yazılış Tarihi Yazılış Nedeni ve İthafı

İbn Sînâ, *Dânişnâme-i ‘alâî*’yi İsfahan’da hüküm sürmüş olan, uzun yıllar himayesinde bulunduğu ve sohbet arkadaşı olduğu Kâkûyî⁵ emiri ‘Alâuddevle Ebu Ce’fer Muhammed İbn Rostem Doşmanziyâr’a⁶ ithafen, 412-428/1021-1037 yılları arasında kaleme almıştır. (Mu‘în,

⁴ Bkz. <http://www.loghatnaameh.org/dehkhoda>, (Erişim tarihi: 04.09.2017).

⁵ Kâkûyî Devleti, 1007-1119 yılları arasında İran’ın Hemedân, İsfahan, Rey ve Yezd bölgelerinde hüküm sürmüş olan bir hanedanlıktır. Kâkûyîler hakkında bilgi için bkz. (Güner, 2001: 24, 219-221).

⁶ Alâuddevle Ebu Ce’fer Muhammed İbn Rostem Doşmanziyâr, Kâkûyî Devleti’nin ilk hükümdarıdır. Hicri 398-433 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. İbn Sînâ, Alâuddevle’nin tahta geçmesiyle onun daveti üzerine İsfahan’a gider ve onun veziri olur. O, kültürlü ve ilmî bir kişiliğe sahip olan ve aynı zamanda yakın dostu olan Alâu’d-devle’nin düzenlemiş olduğu ilmî toplantılara katılır ve bunun yanında devletin önemli işlerinde de vazife

1383/2004: ۲/4; Reşnûzâde, 1389 (hş.): 82.) Eserin telif sebebi ve ithafıyla ilgili olarak *Dânişnâme-i 'alâî*'nin *Mantık* bölümünün 'Mukaddime'sinde İbn Sînâ şöyle yazmaktadır:

Ümmetin tacı, milletin gururu olan ve kendisinin hizmetinde bulunmakla emniyet, kifâyet, büyüklük, şöhrret ve ilim elde etme mutluluğuna ulaştığım sultanımız 'İzzeddîn Alâuddevle Ebu Cafer Muhammed b. Doşmanziyâr'ın –ömrü uzun, bahtı açık olsun ve hükümranlığı yıkılmasın– yüce emri bana gelince, ben de hem onun hem saray halkı için Farsçanın Derîcesiyle⁷ hikmet ilimlerinin beş tanesi hakkında özet niteliğinde bir kitap yazdım. (İbn Sînâ, 1391 (hş.): 39).

Yukarıdaki metinde anlaşıldığı üzere:

- İbn Sînâ, 'Alâuddevle'nin bir süre hizmetinde bulunmuştur.

- İlgili eser hem sultana hem de saray halkına yönelik yazılmıştır. Bu açıklamadan anlıyoruz ki *Dânişnâme-i 'alâî* sırf teorik kaygılarla yazılmış bir eser değildir.

- Farsçanın Derîce lehçesiyle yazılmıştır. Bu söylem İbn Sînâ'nın dilsel kökeni ile ilgili yapılan araştırmalara kaynaklık edebilir.

- Felsefî bilimlerden beş tanesi kaleme alınmıştır.

- Bu bilimler özet mahiyetindedir.

İncelememiz gereken en önemli maddeler, İbn Sînâ'nın eseri sultan ve saray halkı için yazdığı; ikincisi, felsefî bilimlerden beş tanesine yer verdiği ve üçüncüsü, salt teorik tartışmaları bir yana bırakarak, pratik bir amaç için özet niteliğinde yazdığıdır. Böylece birincinin incelenişi İbn Sînâ'nın eseri kime ithaf ettiği ve nasıl adlandırabileceğine yönelik ikincil kanıtları; ikincinin incelenişi onun eserde hangi bilimlere yer verdiği ve üçüncünün incelenişi, eseri metodik açıdan nasıl yazdığı ile ilgili bir takım sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Birincisine gelirse; daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Sînâ eseri 'Alâuddevle için yazdığından, *Dânişnâme-i 'alâî*'deki "alâî" sözcüğü ona nispetle verilmiştir. Şahmerdan İbn Ebi'l-Hayr Râzî de *Nuzhatnâme-i 'Alâî* adlı kitabında *Dânişnâme-i 'alâî*'nin telif sebebiyle ilgili bize şu bilgiyi vermektedir:

"Eski hükümdar 'Alâuddevle'nin –Allah onun ruhunu şad etsin, devleti bâki ve ebedî olsun– Hoca Reis İbn Sînâ'ya şöyle dediğini işittim: 'Eğer bilimleri Farsça olarak yazarsan ben

görüldü. İbn Sînâ önemli eserlerini de bu dönemde kaleme almıştır. (Bosworth, tsz.: I/7, 773-774; Mu'în, 1383/2004: ۲/4; Arûzî, 1387 (hş.): 668-670)

⁷ Yeni Farsça da denilen Derice, İran dilleri ve lehçelerinin en önemlilerindedir. Eski ve Orta Farsçanın devamı niteliğinde olan bu lehçe IX ile X. yüzyıllarda İran'ın doğu bölgelerinde kurulan devletlerin resmi dili olmuştur. Farsî ve Derî isimleriyle de anılan bu dil saray ve yönetim dili olunca şair ve yazarlar bu dilde eserler vermeye başlamışlardır. (Yazıcı, T. ve Öztürk, 2000: 22, 415).

de onları bilebilir ve anlayabilirim.’ Bunun üzerine İbn Sînâ *Dânişnâme-i ‘alâî’yi yazdı ve hükümdara arz etti; ancak hükümdar ondan hiçbir şey anlayamadı* (Ebu’l-Hayr Razi, 1362 (hş.): 22).”

Hem İbn Sînâ’nın hem de Şahmerdan’ın verdiği bilgilerden yola çıkarak *Dânişnâme-i ‘Alâî’* nin 412-428/1021-1037 yılları arasında İsfahan’da Kâkûyî Emiri İzeddîn Alâu’d-Devle’nin isteği üzerine ve ona ithafen yazıldığını söylemek mümkündür.

1.3. Eserin Bölümleri

Yukarıdaki çıkarımlarımızdan ikincisi, İbn Sînâ’nın, *Dânişnâme’yi*⁸ beş bilim dalına göre tasnif ettiğidir. O, *Mantık* bölümünün girişinde eseri oluşturan bilim dallarını şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- 1) Mantık: Konusu, bilimlerin ölçüsüdür (*kânûn*).
- 2) Tabî’iyyât: Konusu, hareket eden ve büyüyen duyulur nesnelere.
- 3) Astronomi (*el-hey’et*): Konusu, gökler ve yıldızların cevheri, sureti ve hareketidir.
- 4) Mûsîkî: Konusu, seslerin modu, ahengi ve melodisi olan bilimdir.
- 5) İlâhiyyât: Konusu, tabiat ötesi varlıklar ve durumlardır (İbn Sînâ, 1391 (hş.), s. 39).

Her ne kadar İbn Sînâ *Mantık* bölümünün girişinde böyle bir sıralama yapsa da o, *Dânişnâme’yi* mantık, tabî’iyyât, ilâhiyyât ve riyâziyyât bilimleri sıralamasına göre yazmıştır. İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât ve’t-tenbîhât* gibi eserlerinde *Mantık*, *Tabî’iyyât* ve *İlâhiyyât* sıralamasını takip ederken, bu eserinde, nedenine yönelik bir ipucu vermeksizin, geleneksel tasnifin dışına çıkarak *İlâhiyyât’ı Tabî’iyyât’ın* önüne aldığını ifade etmektedir (İbn Sînâ, 1391 (hş.): 39).

Eserin sıralamada göze çarpan bir diğer husus, bilim dallarının adlandırılması ve içerikleri hakkındadır. el-Cüzcânî –geometri (el-hendese), astronomi, aritmetik (‘ilmu’l-hisâb) ve mûsîkî’den oluşan– *Riyâziyyât* bölümünün girişinde, bu bölümü İbn Sînâ’nın ölümünden sonra başta *eş-Şifâ* olmak üzere diğer eserlerinden yararlanarak kendisinin kaleme aldığını belirtmiştir (Arûzî, 1387 (hş.): 683). Böylece eser toplamda mantık, ilâhiyyât, tabî’iyyât, geometri, astronomi, aritmetik ve mûsîkî bilimlerini ihtiva eden bir külliyyât haline gelmiştir. O dönemde geometri, aritmetik, astronomi ve mûsîkînin riyâziyyâtın alt dalı olarak kabul edildiğini göz önünde bulundurursak *Dânişnâme’nin* genel itibarıyla *Mantık*, *İlâhiyyât*, *Tabî’iyyât* ve *Riyâziyyât* olmak üzere toplam dört bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte eserin *Mantık ve İlâhiyyât’ını* birinci bölüm, *Tabî’iyyât*, *Riyâziyyât*, *Astronomi* ve *Mûsîkî’yi* de ikinci bölüm olmak üzere toplam iki bölüm halinde kabul edenler de vardır (Bogoutdinov, 1950: 25).

⁸ Bundan sonra metinde eser için *Dânişnâme* ifadesi kullanılacaktır.

Buradaki beyanlar aklımıza acaba İbn Sînâ eserin tamamını mı yoksa belirli bir kısmını mı kaleme almıştır? sorusunu getirmektedir. Gerek İbn Sînâ'nın *Mantık* bölümünün girişinde *Dânişnâme*'yi beş bilim dalına göre yazdığını –ki o, buradaki fiili açıkça geçmiş zaman kipiyle kullanır– belirtmesi gerekse Şahmerdan'ın İbn Sînâ'nın eseri bitirerek hükümdara arz ettiğini; ama hükümdarın ondan hiçbir şey anlayamadığını yine geçmiş zaman kipiyle dile getirmesi, İbn Sînâ'nın eseri bütünüyle bitirerek hükümdara teslim ettiğine dair bizde güçlü bir intiba bırakmaktadır. Aynı şekilde el-Cüzcânî'nin *Dânişnâme*'nin *Riyâziyyât* bölümünün girişinde şu ifadeleri de bu iddiamızı daha güçlendirmektedir: “...İbn Sînâ'nın şu şekilde bir âdeti vardır: O, yazdığı eseri kendisinden talep eden kimseye verir, kendisine nüsha ayırmazdı. Onun büyük eserlerinden biri de *Dânişnâme-i 'alâî*'dir. Bu eserin *Riyâziyyât* kısmı zâyi olmuş elime geçmemiştir.”⁹

Şayet İbn Sînâ, eserin tamamını yazıp kendisine bir nüsha bırakmamışsa eserin ilk üç bölümü neden zâyi olmamıştır? Kaldı ki bölümler içerisinde dönemin bilim anlayışına göre en önemli olanları ilk üç bölümdür. Ayrıca bu eserin emire ithaf edildiğini biliyoruz.

Buradan hareketle şu iki ihtimali de göz önünde bulundurmamız gerekir:

1) İbn Sînâ, bu eseri beş bölüm halinde yazmayı planlamış; ancak ömrü buna yetmemiş, ilk üç bölümünü yazdıktan sonra vefat etmiştir.

2) İbn Sînâ, eserin en önemli kısmı olan ilk üç bölümünü yazıp padişaha sunmuş; fakat Şahmerdan'ın belirttiği gibi padişah bu eserden bir şey anlayamayınca geri kalan kısmını yazmaktan vazgeçmiştir.

Elimizdeki veriler ışığında bizde oluşan en ma'kûl kanaate göre, İbn Sînâ'nın bu eseri beş bölüm halinde yazıp padişaha sunduğu; ancak padişahın bu eserden bir şey anlamamasından dolayı onu saklama ihtiyacı duymayıp ya bir kenara attığı ya da başka birine verdiği, böylece eserin *Riyâziyyât* bölümünün -diğer bölümlere oranla çok önemsenmediğinden- bir şekilde kaybolduğudur. İbn Sînâ'nın vefatından sonra eserin ilk üç bölümü eline geçen el-Cüzcânî kendisinin de ifade ettiği gibi *Riyâziyyât* bölümünü kendisi yazarak eseri tamamlamıştır.

1.4. Eserin Nüshaları

Dânişnâme'nin çeşitli ülkelerdeki pek çok kütüphanede el yazma nüshaları bulunduğu gibi, birkaç kez de basımı gerçekleştirilmiştir.

1.4.1. El Yazması Nüshaları

Muhammed Meşkût ve Muhammed Mu'în'in araştırmalarına göre, *Dânişnâme*'nin İran'da olduğu kadar İran dışındaki bazı ülkelerde de birçok yazma nüshaları mevcuttur. İran'da bulunan el yazma nüshaları şunlardır:

⁹ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, s. 229.

1) Tahrân Üniversitesinin eski öğretim üyelerinden Abbas İkbâl Aştîyânî'nin kütüphânesinde bulunan nüsha: Bu nüshanın hicri 8. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

2) Kitabhâne-i Meclis-i Şûra-yi Millî'de bulunan birinci nüsha: Bu nüsha *Mantık, Tabî'iyât, İlâhiyyât, Geometri, Aritmetik* ve *Mûsîkî* bölümlerinden oluşmaktadır. Nüsha tarihsizdir; ancak hicri 9. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.

3) Kitabhâne-i Meclis-i Şûra-yi Millî'de bulunan ikinci nüsha: *Mantık, Tabî'iyât ve İlâhiyyât* bölümlerinden müteşekkil olan bu nüshanın tarihsiz olduğu belirtilmektedir.

4) Kitabhâne-i Meclis-i Şûra-yi Millî'de bulunan üçüncü nüsha: Bu nüshanın da *Mantık, Tabî'iyât ve İlâhiyyât*'tan oluştuğu ve tarihsiz olduğu nakledilmektedir.

5) Kitabhâne-i Hâc Huseyn Melik'te bulunan birinci nüsha: *Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât, Geometri, Astronomi, Aritmetik* ve *Mûsîkî* bölümlerinden oluşan bu nüshanın da tarihsiz olduğu belirtilmektedir.

6) Kitabhâne-i Hac Huseyn Melik'te bulunan ikinci nüsha: *Mantık, Tabî'iyât ve İlâhiyyât* bölümlerinden müteşekkil olup tarihsizdir.

7) Kitabhâne-i Millî-yi Ferhengî'de bulunan nüsha: Bu nüsha *Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât, Riyâziyyât, Astronomi ve Mûsîkî*'den oluşmaktadır. Bu nüsha da tarihsizdir; ancak hicri 12. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.

8) Aklî ve Naklî Bilimler öğretim üyesi Mirza Yedallah Nezerpak'ın kütüphanesinde bulunan nüshadır ki bu nüshanın pek çok eksigi bulunmaktadır.

9) Tahrân Üniversitesi emekli öğretim üyelerinden Seid Nefisî'nin kütüphanesinde bulunan nüsha.

10) Kitabhâne-i Âstân Kudsi Rezuvi'de bulunan birinci nüsha: *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümlerinden oluştuğu belirtilmektedir.

11) Kitabhâne-i Âstân Kudsi Rezuvi'de bulunan ikinci nüsha: *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümlerinden oluşan nüshanın Hicri-Şemsi 1310 tarihli olduğu nakledilmektedir (Meşkût, 1331 (hş.): 7-10; Mu'in, 1383/2004: *يو-ك*/16-20).

Dânişnâme'nin İngiltere'de bulunan nüshalarını Muhammed Mu'in şu şekilde sıralamaktadır:

1) Londra'daki British Museum'da bulunan nüsha: Bu nüsha *Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât, Astronomi, Aritmetik* ve *Mûsîkî* bölümlerinden oluşmakta olup 17. ya da 18. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.

2) British Museum'da bulunan ve sadece *Mûsîkî* bölümünden oluşan nüsha: Bu nüsha 1073-1075/1662-1664 yılları arasında yazılmıştır.

3) British Museum'da bulunan diğer nüsha: Bu nüsha *Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât, Geometri, Astronomi, Aritmetik ve Mûsîkî'*den oluşmaktadır.

4) British Museum'ın the India Office Library bölümünde bulunan nüsha: Bu nüsha da *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümlerinden oluşmaktadır.

İngiltere dışında Almanya'nın Berlin Kütüphanesinde *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât*'tan oluşan bir nüshanın bulunduğu; ancak bazı sayfalarının eksik olduğu dile getirilmektedir. Muhammed Mu'în, Hindistan'ın Asfiye Kütüphanesi'nde 1309/1891'de yazılmış üç nüshanın, Bongal Kütüphane'sinde 1113/1701'de yazılmış *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümünden oluşan bir nüsha yanında 1228/1813 yılında yazılmış ancak sadece *Geometri* bölümünden oluşan bir nüshanın ve yine Hindistan'ın Bahar Kütüphanesi'nde on yedinci yüzyılda yazılmış *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümlerinden oluşan başka bir nüshanın da mevcut olduğunu belirtmektedir (Mu'în, 1383/2004: كج- كا/21-23).

Dânişnâme'nin Türkiye'de ise geç dönemlere ait iki nüshası vardır. Bunlardan biri 901/1495 tarihinde yazılmış, *Mantık, Tabî'iyât ve İlâhiyyât* bölümlerinden oluşan Fatih Kütüphanesi'ndeki nüsha ile Kamerî Hicri 1067/1656 yılında kaleme alınmış yine *Mantık, Tabî'iyât ve İlâhiyyât*'tan oluşan Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki nüshadır.

1.4.2. Matbu' Nüshaları

Bogoutdinov'un belirttiğine göre, *Dânişnâme*'nin ilk baskısı 1309/1891 yılında Haydarabâd'da Feyruz Matbaasında yapılmıştır. Bu nüshada eserin *Mantık, İlâhiyyât ve Tabî'iyât* bölümleri yer almaktadır. Daha sonra eserin *Mantık ve İlâhiyyât* bölümleri Hicri-Şemsi 1310 yılında Fazıl Muhterem Akayi Ahmed Horasânî'nin tashih, tahşiyeye ve mukaddimesiyle beraber çeşitli el yazmaları nüshaları derlenerek Tahrân'da basılmıştır (Bogoutdinov, 1950: 25).

Munîr Usta ise *Dânişnâme*'nin İran'daki kısmî matbu' baskılarının şunlar olduğunu belirtir:

1) *Dânişnâme-i 'Alâî: İlâhiyyât*, Mukaddime, haşiyeye ve tashih, Muhammed Mu'în (Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahrân, hş. 1331).

2) *Dânişnâme-i 'Alâî: Mantık*, Muhammed Mu'în ve Muhammed Meşkût Bîrcendî (Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahrân hş. 1331).

3) *Dânişnâme-i 'Alâî: Tabî'iyât*, Mukaddime, haşiyeye ve tashih, Muhammed Meşkûh (Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahrân, hş. 1331).

4) *Dânişnâme-i 'Alâî: Mantık ve Felsefe-i Ülâ*, Tashih ve haşiyeye, Ahmet Hurâsânî, (Fârâbî, Tahrân hş. 1360).

5) *Dânişnâme-i 'Alâî, Hikmet-i Bû Ali Sînâ*, Tashih ve haşiyeye, Ahmet Hurâsânî, (Şirket-i Metbûât-ı Çaphâne-yi Merkezî, Tahrân, hş. 1310).

6) *Dânişnâme-i 'Alâî: Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât*, (Matba'-i Feyrûz, Haydarâbâd, 1309/1891).

7) *Dânişnâme-i 'Alâî: İlâhiyyât, Tabî'iyât, Mantık*, (Bînâ, Tahrân, hş. 1331).

8) *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, Muhammed Meşkûh, (Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahrân, hş. 1330) (Usta, 1388 (hş.): 15-16).¹⁰

Dânişnâme'nin çeşitli dillere çevrilerek yayımlandığını da görüyoruz. Alper'in belirttiğine göre, *Dânişnâme*'nin tamamı 1955-1958 yılları arasında Muhammed Achena ve Henri Masse tarafından Fransızcaya; 1980 yılında A.M. Bogoutdinov tarafından Rusçaya; 1973 yılında *Metafizik* bölümü Parviz Morewedge tarafından İngilizceye; 1974 yılında *Mantık, Fizik* ve *Metafizik* bölümü M. Gogacz tarafından Lehçeye çevrilmiştir (Alper, 1999: 20, s. 338). Ülkemizde ise eserin *İlâhiyyât, Tabî'iyât* ve *Mantık* bölümleri Murat Demirkol tarafından Türkçeye çevrilmiş olup Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından 2013 yılında yayımlanmıştır.

2. Eserin İçerik Tanıtımı

Dânişnâme'nin nihaî olarak *Mantık, İlâhiyyât, Tabî'iyât* ve *Riyâziyyât*'tan oluştuğunu yukarıda belirtmiştik. Ortaçağ bilimlerini içinde toplayan bu dört bölümün muhtevasını ortaya koyduğumuzda, genel itibari ile eserin mahiyeti ortaya çıkmaya başlayacaktır.

2.1. Mantık

Gerek bireysel çabalarla gerekse Beytül-Hikme'deki çeviri hareketleriyle Arapçaya aktarılan Aristotelesçi mantık, kavramsal (*tasavvurî*) ve yargısal (*tasdikî*) bilginin doğruluk veya yanlışlığını incelemesi bakımından Ortaçağ bilimlerinin metodik araştırma ilkelerini konu edinmektedir. Kavramsal bilgi araştırmalarının nihaî hedefi tanım (*el-hadd*) iken, yargısal bilgi araştırmalarının nihaî hedefi ise kesin kanıtlama da denilen 'burhân'dır.

İbn Sînâ da bilimlerin 'ölçü'sü ve 'kural'ı olarak tarif ettiği mantık ilmini, süregelen geleneğe uygun olarak tasavvurât ve tasdikât olmak üzere ikiye ayırır (İbn Sînâ, 1391 (hş.): 40). Yukarıda da belirttiğimiz gibi tasavvurât, kavramlar konusunu, tasdikât da önermeler ve akıl yürütme konularını teşmil eder.

2.1.1. Tasavvurât bölümü: Mantığın amaç ve içeriği; basit ve bileşik terimler; tikel ve tümel kavramlar; isim, fiil ve edat; zâtî ve arâzî tûmeleri içeren beş tümel, yani cins, tür, fasl, hassa ve genel araz; tanım ve betimler bu bölümün inceleme alanını oluşturmaktadır.

2.1.2. Tasdikât bölümü: Bu bölüm önerme ve akıl yürütme konularını içerir:

¹⁰ Eserin nüshaları için ayrıca bkz. (Demirkol, 2014: 78-79).

Önermeler: Bir tek yargı içermesi bakımından basit/yüklemli, şartlı bağa sahip cümleler içermesi bakımından bitişik ve ayrık şartlı olmak üzere üç gruba ayrılır. Basit/yüklemli önerme nitelik bakımından olumlu veya olumsuz; nicelik bakımından da tümel veya tikel olarak incelenir. Önermeler arası ilişkilerde ise önermelerin karşıtlığı ve döndürülmesi konularını ele alınır.

Kıyas: İbn Sînâ madde ve formuna göre incelediği kıyasları, basit, bileşik ve hulfî olmak üzere üç kısımda incelemektedir. Basit kıyaslar kendi içinde (üç şekilden oluşan) iktiranî ve (bitişik ve ayrı şartlı) istisnâî olarak ikiye ayrılır.

Bu bölümde kıyasın öncüllerinden olan yakîniyyât -ki bu gruba giren öncüller evveliyât, mahsûsât, mücerrebât, mütevâtirât, fitriyât (*mukeddîmâtî ki kıyâs bâ hivişten dârend ender-i tab'*) dır, -vehmîyyât, meşhûrât, makbûlât, müsellemlât, müşahebât, görünürde meşhûrât (*meşhûrât-ı bezâhir*), zannîyyât (*müzenûnât*) ve muhayyelât üzerinde duran İbn Sînâ, kıyasın uygulama alanları olan beş sanattan da burhân, cedel ve safsatayı ele almakla birlikte detaylı olarak sadece bürhan üzerinde durur. Bu konulara ilave olarak o, akıl yürütme türlerinden tümevarım (*istikrâ*) ve analogiye (*temsîl*) de kısaca değinir (İbn Sînâ, 1391 (hş.): 39-99). İbn Sînâ, *Dânişnâme*'nin *Mantık*'ında modalite konusuna ise yer vermemiştir.

2.2. Metafizik

Dânişnâme'nin ikinci ve konumuz açısından en önemli bölümü *Metafizik* yani *İlâhiyyât*'tir. İbn Sînâ'nın bu bölümde işlediği konuları genel hatlarıyla şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1) Bilimlerin tasnifi: İbn Sînâ *Dânişnâme*'de Aristoteles geleneğine bağlı kalarak bilimleri ilk önce pratik ve teorik bilimler olmak üzere ikiye ayırmakta; pratik bilimleri halkın yönetimi, ev yönetimi ve ahlak; teorik bilimleri de metafizik, tabî'yyât ve riyâziyyât, olmak üzere üç gruba ayırmaktadır.

2) Cevher ve araz: İbn Sînâ bu bölümde kategorileri ele almaktadır. Kategoriler, bilindiği üzere, cevher ve dokuz arazi incelemektedir. Böylece o, ilkin cevher araştırmalarına giren cevherin mahiyeti ve çeşitlerini, cismi, madde-suret ilişkisini; araz araştırmalarına giren nitelik, nicelik, durum, yer, zaman sahiplik, izafet, etki ve edilgi konularını ele almaktadır.

3) Metafiziğin temel kavramları: Filozofumuzun bu eserinde ele aldığı konulardan biri de tikel-tümel, birlik-çokluk, öncelik-sonralık, sebep-sebepli, sonluluk-sonsuzluk, bilkuvve-bilfiil ile zorunlu, mümkün ve imkânsız kavramlarıdır.

4) Varlık: İbn Sînâ burada varlığın tanımlanma meselesini, zorunlu-mümkün ayrımı ile varlık-mahiyet ilişkisi üzerinde durmaktadır.

5) Zorunlu Varlık'ın zatı ve sıfatları: İbn Sînâ'nın *Dânişnâme*'nin *İlâhiyyât* bölümünde en çok üzerinde durduğu konu Zorunlu Varlık'ın zatı ve sıfatlarıdır. Çoğunluğu selbî olmak

üzere aynı zamanda olumlanan ve her ikisinden bileşik olan bu nitelikler şunlardır: “Zorunlu Varlık’ın hiçbir şeyle zatî bir bağlantısı yoktur; Zorunlu Varlık’ta kesret yoktur; Zorunlu Varlık sıfatı iki şeye yüklem olmaz; Zorunlu Varlık değişimi kabul etmez ve her yönden vaciptir; Zorunlu Varlık’ın mahiyeti inniyetinin ayrı değildir; Zorunlu Varlık ne cevherdir ne de arazdır; Zorunlu Varlık zatında çokluk olmadan birçok sığa sahip olabilir; Zorunlu Varlık birdir ve hakikatte her şeyin varlığı O’ndandır; Zorunlu Varlık kadîmdir ve O’nun dışındaki her şey hâdistir; Zorunlu Varlık âlimdir; Zorunlu Varlık, zatında çokluk olmadan her şeyin bilgisine sahiptir; O, değişmeksizin değişen varlıkları bilir; Zorunlu Varlık irade, kudret ve hikmet sahibidir; Zorunlu Varlık cömerttir; O, en büyük mutluluk ve iyiliğin sebebi ve kaynağıdır, her şeyin mâşukudur. Bu konu başlıklarını ilerideki bölümlerden detaylı olarak ele alacağız.

6) Evrenin oluşumu ve sudûr: İbn Sînâ’nın *Metafizik*’te ele aldığı diğer önemli bir konu ise Zorunlu Varlık dışındaki diğer varlıkların O’ndan sâdır olması meselesidir. Burada İbn Sînâ sudûrun nasıl meydana geldiğini, ulvî ve süflî varlıkların nasıl oluştuğunu, iyilik ve kötülük bakımından varlık çeşitleri, ay altı âlemdeki varlıklardaki noksanlık ve kötülüğün sebepleri gibi konuları açıklamıştır.

7) Cisim ve cismin hareketi: İbn Sînâ’nın *Metafizik* bölümünde üzerinde durduğu bir diğer konu ise günümüzde daha çok fizik biliminin ilgi alanına giren “göksel ve süflî cisimler, cismin yönü ve hareketi” konusudur. Bilindiği gibi fizik bilimi, heyûlâ ve suretten bileşik olan cismi, maddesi, unsurları, ilkesi, tabîî sureti ve hareketi bakımından incelemektedir. Buna karşın hareketlerin metafiziksel alanda kategorik olarak da ayrı bir araştırması vardır; yani oluş ve bozuluşun cevher kategorisine, yer değiştirmenin yer kategorisine ait olması gibi her bir kategorinin kendisine göre hareket tasnifi vardır. İbn Sînâ da burada ulvî cisimler ve bunların hareketi, yönü ve nefsi, ay altı âlemdeki cisim ve bunların çeşitleri ile hareketini incelemektedir.

2.3. Tabî’iyyât

İbn Sînâ *eş-Şifâ*’nın *el-İlâhiyyat* kitabında (İbn Sînâ, 2005: 48) ve *Dânişnâme*’nin *İlâhiyyât* (İbn Sînâ, 1383/2004: 10-11) bölümünde cevherleri madde, suret, cisim, nefis ve akıl olmak üzere beş kısma ayırır. *İlâhiyyât*’ın bu ayrımı gerçekte *Tabî’iyyât*’ın incelediği ve on kategorinin ilki olan ‘cevher’in kısa bir tahlilini oluşturmaktadır. Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi, kategoriler bir yandan cevheri ve onun arazlarını diğer yandan cevherin ve arazların hareketlerini konu edinmesi bakımından *Tabî’iyyât*’ın ana iskeletini oluşturur.

Dânişnâme’nin *Tabî’iyyât* bölümüne baktığımızda kategorik konumlandırmanın bu eserde de kendisini gösterdiğine şahit oluruz. *Tabî’iyyât* bölümünün sıra düzenini bir yana bırakarak kısa bir içerik analizini yaptığımızda, ortaya şu şekilde bir tablo çıkacaktır:

<u>Kategoriler</u>	<u>Mahiyetleri</u>	<u>Hareketleri</u>
(I) Cevher	Madde, suret, cisim nefs ve akıl	Oluş ve bozuluş/yok oluş
(II) Nicelik	Cevherin sayısal değerleri ve üç boyut (mekân)	Artma-eksilme, büyüme-küçülme ve boyut değişimi
(III) Nitelik	Cevherin duyuşsal değerleri	Sıcaklık-soğukluk vb.

Aristoteles, gerçek hareketi yalnızca nicelik, nitelik ve yer kategorilerinde görmesine karşın İbn Sînâ *eş-Şîfâ*'nın *el-İlâhiyyât* kitabında bütün kategorilerde hareketin var olduğunu ifade eder. Ne var ki kendisinin ilgili konuyu *Dânişnâme*'de özet mahiyetinde üç kategoride ele aldığını görüyoruz. Böylece *Tabî'iyât*'ın verileri; cevher olmak bakımından dört unsur, mizaç, gökyüzü, hava, buhar, nefes, madenler, nefis ve akıl; nicelik olmak bakımından mekan ve boşluk (*hâlâ*); nitelik olmak bakımından sıcaklık (*germî*) ve soğukluk (*serdî*) tur. Söz konusu kategorik sınıflandırmanın yanı sıra İbn Sînâ kategorik hareketleri, nefisleri ve kuvvelerini, akılları ve kuvvelerini ve insan aklının gayb alemleri ile ilişkisini tesis eden faktörleri de bu bölümde inceler.

2.4. Riyâziyyât

Dânişnâme'nin el-Cüzcânî tarafından kaleme alınan *Riyâziyyât* bölümü *Geometri*, *Astronomi*, *Aritmetik* ve *Mûsîkî* olmak üzere dört bölümden oluştuğunu belirtmiştik.

1) Geometri: el-Cüzcânî, *Dânişnâme*'nin *Geometri* bölümünü toplam on iki başlık altında özetlemiştir. Bunlar: 1. Geometrinin aslını oluşturan birbirine bağlı olan çizgiler, 2. Birbirinden ayrı olan çizgiler, 3. Kenar, açı ve üçgenler, 4. Pergel ve cetvel ile yapılan geometrik şekiller, 5. Cisimler üzerinden üçgen ve karelerin uygulanması, 6. Birbirine eklenen çizgiler ve bunların nasıllığı meselesi, 7. Dairenin manası, 8. Oran, 9. Yüzeylerin ve kenarların orantıları, 10. Daireye bağlı olan oranların manası, 11. Dairenin kirişleri, 12. Geometrik cisimler.¹¹

2) Astronomi: Eserin *Astronomi* bölümünde ise dokuz başlık halinde şu konular ele alınmıştır: 1) Semanın hareketinin niteliği, 2) Koç, terazi ve yengeç burcu noktalarında güneşin gözlemlenmesi, 3) Merkezin haricindeki felekten ortaya çıkan hareket ve bununla ilgili ihtilaflar ile bunun Güneş'e nisbeti, 4) Ayın hareketi, 5) Yeryüzü, Güneş ve Ay'ın ölçümlerinin birbirine göre oranları, 6) Kararsız (*mütehayyire*) yıldızların hareketi, 7) Üstteki iki yıldızın hareketinin niteliği, 8) Kararsız iki yıldızın hareketinin niteliği, 9) Altındaki iki yıldızın hareketinin niteliği.¹²

¹¹ Bkz. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, s. 229-272.

¹² Bkz. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, s. 273-330.

3) Aritmetik: Cüzcanî, *Dânişnâme*'nin *Aritmetik* bölümünde sayıların nitelikleri, sayıların durumları, tek ve çift olma bakımından sayılar, 10'dan sonraki sayılar gibi temel aritmetik konuları özetlemiştir.¹³

4) Müzik: İbn Sînâ'nın, *Müzik*'i *Riyâziyyât* bilimleri içerisinde dördüncü bilim olarak kabul ettiği görülmektedir. *Dânişnâme*'nin *Riyâziyyât* bölümünün son kısmında el-Cüzcanî, İbn Sînâ'nın müzik ilmi ile ilgili görüşlerini özetleyerek 'ses, nota ve bunların oluşumu; ses aralıkları; cinsler (içinde üç aralık bulunan dörtlü) ve çeşitleri; notların kümelenmesi (*cem'*); geçiş (*intikâl*); ritim (*ika'*), şiir ve aruz; kompozisyon (*te'lifü'l-lahn*) ve enstrümanlar (*âlethâ'*) konularını kısaca ele almıştır (İbn Sînâ, 1371 (hş.): 17-20).

3. Dânişnâme-i 'Alâî'nin, eş-Şifâ, en-Necât ve el-İşârât ve't-Tenbîhât ile Karşılaştırılması

İbn Sînâ, *eş-Şifâ* külliyyatında detaylı olarak ele aldığı meseleleri *Dânişnâme*'de temel hatlarıyla ya da birkaç cümleyle özetlemiş ya da ilgili meselenin birincil vurgularını öne çıkararak geri kalanını ihmal etmiştir. Bu özet halindeki ya da ihmal edilmiş konuların detay ve boyutlarını ya da kesiştiği noktaları saptayabilmek için *Dânişnâme*'nin muhtevasını gerek hacim gerekse içerik bakımından İbn Sînâ külliyyatının en önemli eserleri olan *eş-Şifâ*, *en-Necât* ve *el-İşârât ve't-tenbîhât* ile karşılaştırmamız gerekmektedir.

3.1. Dânişnâme-i 'Alâî ve eş-Şifâ

İbn Sînâ'nın 410-416/1020-1026 yılları arasında (Topdemir, 2009: 28) meşşâî felsefesi çerçevesinde yazdığı (İbn Sina, 2006: 3), kendisinin en hacimli ve en önemli eseri olan *eş-Şifâ*, Aristoteles ve Yeni Eflatuncu geleneğin doğrudan İslam felsefesinde köklü olarak yerleşmesine ve dolaylı olarak da Hıristiyan Ortaçağ'ında benimsenmesine yol açmıştır (Topdemir, 2009: 29). Sonraki yüzyıllarda başta mantık, ontoloji, epistemoloji, doğa felsefesi ve nefis olmak üzere birçok düşünce ve bilim alanını etkileyen bu esere pek çok şerh ve haşiye yazılmış,¹⁴ bazı bölümleri de Latinceye çevrilmiştir. *eş-Şifâ*'nın *Mantık* ve *Tabî'iyât* bölümleri birkaç cilt içermesi ve konu bazında ele alınıp karşılaştırılması, çalışmamızın sınırlarını aşması nedeniyle sadece *el-İlâhiyyât* bölümünün *Dânişnâme* ile karşılaştırmasını yapacağız.

(I)İlâhiyyât Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	eş-Şifâ
Bilimler sınıflandırılması	Bilimler sınıflandırılması
Metafiziğin konusu	Metafiziğin konusu ve faydası
Cevher ve kısımları	Cevher kavramı ve kısımları
Cisim	Cisimsel cevher
Madde-suret ilişkisi	Madde-suret ilişkisi
Araz ve dokuz araz	Araz ve dokuz araz kategorisi

¹³ Bkz. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâî: Riyâziyyât*, s. 330-356.

¹⁴ *eş-Şifâ*'nın etkileri ve eser üzerine yazılan bazı şerhler için bkz. (Kutluer, 2010: 39, 131-134; Cihan, 1996: 178-180).

Varlık kavramı	Varlık ve şey kavramları
Varlık-mahiyet ilişkisi	Varlık-mahiyet ilişkisi
.....	Gerçeklik ve doğruluğun ilkeleri
.....	Tam, eksik, mükemmel ve hepsi kavramları
Tikel-tümel	Bütün, tikel ve tümel
.....	Beş tümel
.....	Tanım
Birlik-çokluk	Birlik-çokluk
Öncelik-sonralık	Önce-sonra olma ve hudûs
Sonluluk ve sonsuzluk
İllet-ma'ûl	İllet, illetlerin kısımları ve dört illet
Kuvve-fiil	Kuvve-fiil, kudret ve acizlik
Zorunlu ve mümkün varlık	Zorunlu ve mümkün varlık
Zorunlu Varlık'ın zatı ve sıfatları	Zorunlu Varlık'ın zatı ve sıfatları
Basit ve bileşik cisim
Hareket, hareketin sebebi ve amacı	Hareket, hareketin sebebi ve amacı
Zaman
Yön
.....	Eski filozofların idealar ve matematiksel
.....	şeylerin ilkeleri hakkındaki görüşleri ve
.....	bunların iptali
Sudûr teorisi	Sudûr teorisi
Göksel cisimlerin iradî hareketi	Göksel cisimlerin iradî hareketi
Mevcûdâtın oluşumu	Mevcûdâtın oluşumu
Mevcûdâtın sınıflandırılması
Ulvî akıllar	Ulvî akıllar
Kötülük problemi	Kötülük problemi
.....	Me'âd
.....	İlhamlar ve rüyalar
.....	Peygamberlik ve peygamberliğin ispatı
.....	İbadetler ve faydaları
.....	Şehir ve aile sözleşmesi
.....	Halife, imam ve bunlara itaat.

Dânişnâme ve *eş-Şifâ*'nın metafizik konularına baktığımızda; *eş-Şifâ*'nın *Metafizik* bölümünde ele alınan 'beş tümel, tanım, peygamberliğin ispatı, mead, ibadetler konusu, şehir ve aile sözleşmesi, halife ve imamet' gibi konular *Dânişnâme*'de hiç yer almamakta; bunların dışındaki konular, *eş-Şifâ*'daki gibi detaylı bir içeriğe sahip olmasa da, genel olarak yer almaktadır. *Dânişnâme*'deki 'sonluluk-sonsuzluk, basit ve bileşik cisim, yön, zaman mevcudâtın kısımları' gibi konular da *eş-Şifâ*'da yer almamaktadır. Bütün bunlardan hareketle, *Dânişnâme*'nin metafiziğinin *eş-Şifâ* metafiziğinin bir özeti mahiyetinde olduğunugörülmektedir. Morewedge'nin de belirttiği üzere, *Dânişnâme*, İbn Sînâ'nın saf metafizik düşüncesini en açık ve özet şekilde yansıttığı eseri (Morewedge, 1973: 5) olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. Dânişnâme-i 'Alâî ve en-Necât

İbn Sînâ'nın 416/1026 yılında kaleme almış olduğu *en-Necât* adlı eseri de *Dânişnâme* gibi *Mantık*, *Tabî'iyât*, *İlâhiyyât* ve *Riyâziyyât* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İbn Sînâ, *en-Necât*'ın mukaddimesinde, dostları tarafından *Mantık*, *Tabî'iyât*, *Geometri*, *Aritmetik*, *Astronomi*, *Müzik* ve *İlâhiyyât* bölümlerinden oluşan bir kitap yazmasının talep edildiğini ve kendisinin de onların bu talebi üzerine bu kitabı yazdığını ifade etmektedir (İbn Sînâ, 1992: 1, 5-6). Fakat bu eserin *Riyâziyyât* bölümünü de el-Cüzcânî *Dânişnâme*'de olduğu gibi İbn Sînâ'nın diğer eserlerinden yararlanarak yazmıştır. Meşşâî felsefesi çizgisinde yazılan bu eser de genel olarak *eş-Şifâ*'nın bir özeti niteliğindedir.

İbn Sînâ'nın diğer felsefî kitapları içerisinde gerek konu başlıkları gerekse de içerik açısından *Dânişnâme*'ye en çok benzerlik gösteren eserin *en-Necât* olduğunu söylemek mümkündür. Her ikisi de *eş-Şifâ*'nın bir özeti niteliğinde olup meşşâî felsefesi çizgisinde kaleme alınmıştır. Buna karşın *Dânişnâme*, *en-Necât*'tan daha saf meşşâî düşünceleri yansıttığı söylenebilir. İki eserin muhteva analizini yaptığımızda, ortaya şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

(I) Mantık Açısından

Dânişnâme-i 'Alâî	en-Necât
Tasavvur ve tasdîğin tanımı	Tasavvur ve tasdîğin tanımı
Mantığın amacı ve mantık ilmine giriş	Mantığın yararı
Basit ve bileşik lafızlar	Basit ve bileşik lafızlar
Tikel ve tümel lafızlar	Tikel ve tümel lafızlar
Zâtî ve arâzî tümeller	Zâtî ve arâzî tümeller
Beş tümel	Beş tümel
Tanım	Tanım
İsim, fiil ve edat	İsim, kelime, edat ve söz
Önerme	Önerme
Önerme çeşitleri	Önerme çeşitleri
Önermelerin maddeleri ve kipleri	Önermelerin maddeleri ve kipleri
.....	Önermelerde modalite
Önermeler arası ilişkiler	Önermeler arası ilişkiler
Kıyas	Kıyas
Kıyas çeşitleri	Kıyas çeşitleri
Tümevarım ve analogi	Tümevarım ve analogi
.....	Zamire, görüş, delil, alamet ve firasî kıyas
Kıyasın formu	Kıyasın formu
Kıyasın öncülleri	Kıyasın öncülleri
Öncüllerin uygulama alanları
Burhân ve çeşitleri	Burhân ve çeşitleri
.....	Tanım-burhan ilişkisi
.....	On kategori
.....	Dört illet ve bunların tanım ve burhânla ilişkisi
.....	

Muğalatadan sakınmanın yolları	Muğalata
--------------------------------	----------

Eserlerin konu başlıklarına baktığımızda *Mantık* bölümünde şekilsel açıdan bazı farklılıklar olsa da konu itibariyle birbirine çok benzer olduğu görülmektedir. *en-Necât*'ta ele alınan 'modalite ile zamire, görüş, delil, alamet ve firasî kıyas çeşitleri' *Dânişnâme*'de yer almamaktadır. İbn Sînâ *Dânişnâme*'de tanım konusunu beş tûmelden hemen sonra verirken, *en-Necât*'ta burhan bölümünde vermiş ve burhanla ilişkisini ele almıştır. Yine illet konusu ve on kategori *Dânişnâme*'nin *Mantık* bölümünde değil *İlâhiyyât* bölümünde ele alınırken, *en-Necât*'ta ise illetin burhanla ilişkisi ve on kategori *Mantık* bölümünde işlenmiştir.

(II)Tabî'iyât Açısından

Dânişnâme-i 'Alâî	en-Necât
Tabî'iyât ilmine giriş	Tabî'iyât ilminin konusu ve özelliği
.....	Cisimlerin cevher olması
Hareket, hareketin mahiyeti ve kısımlar	Hareket, hareketin mahiyeti ve kısımları
.....	Zaman
Mekan ve niteliği	Mekan
.....	Sınır ve sınırsızlık
.....	Yön
Boşluk iptali meselesi
Basit cisimler ve özellikleri	Oluşmuş cisimler ve nitelikleri
Alemin birliği meselesi	Evrenin birliği meselesi
.....	Feleğin dairesel hareketi
Isınma, sıcaklık ve soğukluk	Sıcaklık ve soğukluk
Işık
Dört unsurun durumları ve dönüşümü	Dört unsur
.....	Yoğunlaşma ve genleşme
Karışım ve bileşim
Toprak, hava, su ve ateşin tabiatı	Toprak, hava, su ve ateşin tabiatı
Göğün kuru ve yaş üzerindeki etkisi
Buhardan havada oluşan şeyler
Havada oluşan duman tabakaları
Madenler	Madenler
Nefs, nefsin yetileri ve çeşitleri	Nefs, nefsin yetileri ve çeşitleri
Beş duyu ve fonksiyonları	Beş duyu ve fonksiyonları
Nefsin idrakı	Nefsin idrakı
İnsanî akıllar	İnsanî akıllar
Düşünülürler	Düşünülürler
Aklî fiilin cisimden hâlî olması	Aklî fiilin cisimden hâlî olması
Nefs-beden ilişkisi	Nefs-beden ilişkisi ve nefsin ölümsüzlüğü
Faal akıl ve faal aklın nefse etkisi	Faal akıl
Ölümden sonra nefsin durumu
.....	Nefsin yaratılmışlığı ve birliği
Tenasüh meselesi	Tenasüh meselesi

Rüyanın mahiyeti
Nefsin gayb alemiyle iletişimi
Mucize ve keramet
Kudsî akıl

Yukarıda da görüldüğü gibi bazı konu başlıklarında ve detaylarda bazı farklılıklar olsa da *en-Necât*'ın *Tabî'yyât* bölümündeki konular genel itibariyle *Dânişnâme*'ninkiyle bir benzerlik göstermektedir.

(III)İlâhiyyât Açısından

Dânişnâme-i'Alâî	en-Necât
.....	Zâtî ve zâtî olmayan arazlar
Bilimler sınıflandırılması
Metafiziğin konusu	Metafiziğin konusu
Cevher ve kısımları	Cevher kavramı ve kısımları
Cisim	Cisim
Madde-suret ilişkisi	Madde-suret ilişkisi
Araz kavramı ve dokuz araz	Araz kavramı ve dokuz araz
Varlık kavramı
Varlık-mahiyet ilişkisi	Varlık-mahiyet ilişkisi
Tikel-tümel	Tümel kavramı
Birlik-çokluk	Birlik ve çokluk
Öncelik-sonralık	Öncelik-sonralık
.....	Tam ve eksik
Sonluluk ve sonsuzluk
İllet-ma'lûl	Dört illet
Kuvve-fiil	Kuvve kavramı ve kısımları
.....	Dairenin ispatı
.....	Kadim ve hadis
Zorunlu ve mümkün varlık	Zorunlu ve mümkün varlık
Zorunlu Varlık'ın zatı ve nitelikleri	Zorunlu Varlık'ın zatı ve nitelikleri
Basit ve bileşik cisim
Hareket, hareketin sebebi ve amacı	Hareket, hareketin sebebi ve amacı
Zaman
Yön
Sudûr teorisi	Sudûr teorisi
Göksel cisimlerin iradî hareketi	Göksel cisimlerin iradî hareketi
Mevcûdâtın oluşumu	Mevcûdâtın oluşumu
Mevcûdâtın sınıflandırılması
Ayrık akıllar	Ayrık akıllar
Kötülük problemi	Kötülük problemi
.....	Mebde ve me'âd
.....	İlhamlar ve yıldızların hükümleri
.....	Kaza ve kader
.....	Peygamberliğin ispatı ve ibadetler

İki eserin *İlâhiyyât* bölümlerine baktığımızda da genel itibariyle birbirlerine benzer konular işlendiğini görüyoruz. *Dânişnâme*'de konular daha sistemli bir şekilde işlenirken, *en-Necât*'ta konular dağınık bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca İbn Sînâ *Dânişnâme*'de yer vermediği 'me'âd, kaza-kader, peygamberliğin ispatı, ibadetlerin yararı' gibi kelâmî konularını *en-Necât*'ta ele aldığını görüyoruz. Bu da *Dânişnâme*'nin diğer eserlere oranla daha çok Aristoteles felsefesi ekseninde yazıldığını bize göstermektedir.

3.3. Dânişnâme-i 'Alâî ve el-İşârât ve't-Tenbîhât

İbn Sînâ, felsefesinin bir özeti niteliğinde olan *el-İşârât ve't-tenbîhât* kitabını 422-426/1030-1034 yılları arasında kaleme almıştır (Topdemir, 2009: 31-32). *Mantık, Tabî'iyât* ve *İlâhiyyât* olmak üzere üç bölüm halinde ele alınan bu kitapta İbn Sînâ, konuların tartışmasına girmeden kendine has kavram ve yöntemle doğrudan kendi fikirlerini yazmıştır. Bu açıdan *eş-Şifâ*'dan, üslup ve içerik bakımından ise -metafizik konuları açısından- *Dânişnâme*'den farklılık göstermektedir.

(I) Mantık Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	el-İşârât ve't-tenbîhât
Tasavvur ve tasdiğin tanımı
Mantığın amacı ve mantık ilmine giriş	Mantığın amacı faydası
.....	Lafzın anlama delaleti
Basit ve bileşik lafızlar	Basit ve bileşik lafızlar
Tikel ve tümel lafızlar	Tikel ve tümel lafızlar
Zâtî ve arâzî tümeller	Zâtî ve arâzî tümeller
Beş tümel	Beş tümel
Hadd ve resm	Hadd ve resm
İsim, fiil ve edat
Önerme	Önerme
Önerme çeşitleri	Önerme çeşitleri
Önermelerin maddeleri ve kipleri	Önermelerin maddeleri ve kipleri
Önermeler arası ilişkiler	Önermeler arası ilişkiler
Kıyas	Kıyas
Kıyas çeşitleri	Kıyas çeşitleri
Tümevarım ve analogi	Tümevarım ve analogi
Kıyasın formu	Kıyasın formu
Kıyasın öncülleri	Kıyasın öncülleri
Öncüllerin uygulama alanları	Öncüllerin uygulama alanları
Burhân ve çeşitleri	Burhân ve çeşitleri
Muğalatadan sakınmanın yolları	Muğalata

Bu iki eserin mantık konularına baktığımızda genel olarak konuların içerik açısından aynı olduğu görülmektedir; ancak *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ta yer alan kavramların anlama

deleleti *Dânişnâme*'de işlenmemiştir. Tanım konusu bu iki eserde de burhan bölümünde değil de beş tûmelden hemen sonra ele alınmıştır.

(II) Tabî'iyât Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	el-İşârât ve't-tenbîhât
Tabî'iyât ilmine giriş
Hareket, mahiyeti ve kısımlar	Hareketin ilkeleri ve kısımları
Mekan ve niteliği
Boşluğun iptali meselesi
Basit cisimler ve özellikleri	Doğal cisimler ve yapıları
.....	Madde-suret ilişkisi
.....	Yön ve kısımları
Alemin birliği meselesi
Isınma, sıcaklık ve soğukluk
Işık
Dört unsurun durumları ve dönüşümü	Dört unsur ve yapısı
Karışım ve bileşim	Karışım
Toprak, hava ve ateşin tabiatı
Göğün kuru ve yaş üzerindeki etkisi
Buhardan havada oluşan şeyler
Havada oluşan duman tabakaları
Madenler
Nefs, nefsin yetileri ve çeşitleri	Nefs ve nefsin yetileri ve çeşitleri
Beş duyu ve fonksiyonları
Nefsin idraki	Nefsin idraki
İnsanî akıllar	İnsanî akıllar
.....	Sezgi
Düşünülürler	Düşünülürler
Aklî fiilin cisimden hâlî olması	Aklî fiilin cisimden hâlî olması
Nefs-beden ilişkisi
Faal akıl ve faal aklın nefse etkisi
Ölümden sonra nefsin durumu
Tenasüh meselesi
Rüyanın mahiyeti
Nefsin gayb alemiyle iletişimi
Mucize ve keramet
Kudsî akıl	Kudsî akıl

el-İşârât'ın *Tabî'iyât* bölümünü *Dânişnâme*'nin *Tabî'iyât* konularıyla kıyasladığımızda birbirinden farklılık arzettiğini görüyoruz. *Dânişnâme*'de İbn Sînâ klasik olarak yaptığı gibi fizik konularını sırasıyla işlerken *el-İşârât*'ta sadece yukarıda bahsettiğimiz konuları ele almış, 'mekân, hâlâ, sıcaklık-soğukluk, hava, buhar, sema, madenlerin oluşumu' gibi diğer konulardan bazılarını cisimle bağlantılı olarak çok kısa değinmiş bazılarını da hiç değinmemiştir. Şunu da belirtmemiz gerekir ki *el-İşârât*'ın *Metafizik* ve *Tabî'iyât* konuları iç içe olduğundan bunları birbirinden ayıklamak güçtür.

(III) İlâhiyyât Açısından

Dânişnâme-i ‘alâî	el-İşârât ve’t-tenbîhât
Bilimlerin sınıflandırılması
Metafiziğin konusu
Cevher ve kısımları
Cisim
Madde-suret ilişkisi
Araz kavramı ve dokuz araz
Varlık kavramı	Varlık kavramı
Varlık-mahiyet ilişkisi	Varlık-mahiyet ilişkisi
Tikel-tümel
Birlik-çokluk
Öncelik-sonralık
Sonluluk ve sonsuzluk
İllet-ma’lûl	İlletlilik ve dört illet
Kuvve-fiil
Zorunlu ve mümkün varlık	Zorunlu ve mümkün varlık
Zorunlu Varlık’ın zatı ve nitelikleri	Zorunlu Varlık’ın zatı ve bazı nitelikleri
.....	Yaratma kavramının tahlili
Basit ve bileşik cisim
Hareket, hareketin sebebi ve amacı
Zaman
Yön
Sudûr teorisi	Sudûr teorisi
.....	Gayeler ve ilkeleri
Göksel cisimlerin iradî hareketi	Göksel cisimlerin hareketi
Mevcudâtın oluşumu
Mevcudâtın sınıflandırılması
Ulvî akıllar
.....	Soyutlama ve akletme
Kötülük problemi	Aleme kötülüğün ilişmesi
.....	Haz ve elem
.....	Kaza ve kader
.....	Sevinç ve mutluluk
.....	Ölümden sonra nefsin durumu
.....	Ariflerin makamları
.....	Olağanüstü hadiselerin sırları
.....	İbadetlerin gerekliliği
.....	Mucize ve keramet

İbn Sina, *el-İşârât*’ın *Metafizik* bölümünde meşşâî felsefesi ekseninde yazmış olduğu başta *Dânişnâme* olmak üzere diğer eserlerinden farklı bir yöntem izlediğini görüyoruz. Özellikle son üç namatta tamamen tasavvuf ile ilgili konuları (sevinç ve mutluluk, ‘âriflerin makamları, olağanüstü hadiselerin sırları) işlemiştir. Bu durum filozofun ömrünün sonlarına doğru rasyonalist felsefeden uzaklaşıp tasavvuf ve irfan felsefesine yöneldiği, hatta İshrâk

felsefesinin temellerini attığı şeklinde yorumlanmıştır (Fahri, 1992: 144-145; Rızâî, ve Seâdet, 1389 (hş.): 62-64).¹⁵ *el-İşârât*'ın, içerik, konu ve üslup -bilhassa metafizik- açısından, *Dânişnâme*'den farklılık arz ettiğini görmek mümkündür.

TARTIŞMA ve SONUÇ

İbn Sînâ'nın, nedimi olduğu padişah ile saray ehlinin felsefe öğrenmesi amacıyla öğretici bir tarzda Farsça kaleme aldığı *Dânişnâme*'nin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen, yaptığımız okuma ve araştırmalar neticesinde ve İbn Sînâ'nın ilk ve son dönem eserlerinde bazı konuların detaylarındaki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda onun son dönem eserlerinden biri olduğu kanısı oluşmaktadır. *Dânişnâme*, konu itibarıyla İbn Sînâ'nın en hacimli ve en önemli eseri olan *eş-Şifâ*'nın bir özeti niteliğindeki ansiklopedik bir eserdir. Aslında onun, dönemin bütün felsefî bilimlerini detaylı bir şekilde ele alıp tartıştığı devasa eseri olan *eş-Şifâ*'dan sonra yazdığı her ansiklopedik tarzdaki eseri bir şekilde bu eserin bir özeti niteliğini andırmaktadır. Bu açıdan *Dânişnâme*'nin en çok yine *eş-Şifâ*'nın bir özeti mahiyetinde olan *en-Necât*'a benzemekle beraber İbn Sînâ'nın meşşâî eksenli felsefesini yansıtan en bariz eseri olmasından gerek İbn Sînâ felsefesi gerekse de İslam düşüncesi açısından önemli bir yeri haiz olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayıdır ki, el-Gazzâlî, meşşâî felsefesini yansıtan *Makâsıd'ul-Felâsife* adlı eserini kaleme alırken İbn Sînâ'nın yaklaşık olarak aynı hacimli olan *en-Necât*'ına değil de *Dânişnâme*'ye müracaat etmeyi tercih etmiştir. Çünkü el-Gazzâlî'nin amacı, el-Fârâbî, bilhassa İbn Sînâ üzerinden Aristoteles felsefesini özet bir şekilde ele alarak daha sonra bu felsefenin eleştirisini yapmaktı.

İbn Sînâ, *Dânişnâme*'de bilimler tasnifini Aristoteles geleneği üzerine diğer eserlerindeki gibi ele almakta ve en üstün bilim olarak tanımladığı metafiziği *eş-Şifâ*'dan farklı olarak, *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*'de yaptığı gibi 'mutlak varlığı ele alan bilim' ile 'ilâhî bilim' olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Diğer eserlerinde ahlak, ev yönetimi ve siyaset şeklinde üçe ayırdığı pratik bilimleri, *eş-Şifâ*'dan farklı olarak *Dânişnâme*'de siyaset bilimini 'yöneticilik ve hukuk kulları' şeklinde tasnif etmektedir. Bu şekildeki bir tasnif *Dânişnâme*'nin filozofumuzun son dönem eserlerinden biri olduğu yönündeki görüşümüzü desteklemektedir.

Mantık bölümünde filozofumuzun 'kavramlarının manaya delaleti ve modalite' konularını *Dânişnâme*'de ele almadığını görüyoruz. Yine onun, *en-Necât* ve *Uyûnu'l-Hikme* gibi eserlerinde sadece *Mantık* bölümünde; *eş-Şifâ*'nın ise hem *Mantık* hem de *Metafizik* bölümünde ele aldığı, son dönem eserleri *el-İşârât*'ta ve *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*'de ise hiç yer vermediği kategorileri *Dânişnâme*'de *Metafizik* bölümünde işlediğini görüyoruz. Çünkü İbn

¹⁵ İbn Sînâ'nın, *el-İşârât*'ta bu tür konulara yer vermesi yukarıda da belirttiğimiz gibi, her ne kadar onun rasyonalist çizgiden sapıp tasavvufî ve irfanî bir yola saptığı şeklinde yorumlansa da, aslında onun bu tür konuları da rasyonalist bir yöntemle ele aldığını ve hiçbir zaman akılcı bir çizgiden sapmadığını iddia edip buna karşı çıkanlar da vardır. Bkz. (Gutas, 2010: 169-190; Kutluer, 2008: 1, 31-52).

Sînâ, kategorilerin kesin olarak çözümlenmiş bir konu olmadığı için bunların bir mesele olarak metafizikte ele alınması gerektiği görüşündedir.

Filozofumuz, metafiziğin temel kavramlarını *eş-Şifâ* ve *en-Necât* gibi eserlerinde birbirinden ayrı ve dağınık bir şekilde ele alırken *Dânişnâme*'de ise bu kavramları bir sıra düzeninde başlıklandırarak daha öğretici bir sistemle vermiştir. Ayrıca onun, *eş-Şifâ* ve *en-Necât*'ta ele aldığı 'kadim-hâdis ile tam-eksik' gibi kavramlara *Dânişnâme*'de yer vermediğini görüyoruz.

Metafiziğin temel meselesi olarak gördüğü Zorunlu Varlık'ı *Dânişnâme*'de zat ve sıfat ayrımı yapmaksızın özet başlıklar halinde ele alan İbn Sînâ, Zorunlu Varlık'ı olumlu sıfatlardan ziyade selbî sıfatlar çerçevesinde izah etmeye çalışmaktadır. Zat konusunda diğer eserlerinde olduğu gibi daha çok Zorunlu Varlık'ın 'bir, değişmez ve her şeyin nedeni olması' ekseninde ele almaktadır. O, bu bağlamda Aristoteles ve el-Fârâbî'den farklı olarak Zorunlu Varlık'a cevher denilemeyeceği görüşündedir. Ayrıca filozofumuz, *Dânişnâme*'de O'nun irade, kudret, hikmet, cömert gibi sıfatlarını da ilim sıfatına indirgemektedir. Mümkün varlıklar cihetinden ise varlığı genel itibarıyla cevher ve araz olarak ele alan İbn Sînâ, bu ayrımı diğer eserlerinde olduğu gibi *Dânişnâme*'de de Aristoteles mantık ve metafiziği bağlamında işleyerek cevher ve cevhere yüklem olan arazlardan da nicelik ve nitelik üzerinde durmuştur.

Dânişnâme'de evrenin oluşumunu diğer eserlerinde olduğu gibi temelde Plotinus'un sudûr teorisi olmak üzere, Aristotelesçi evren anlayışı ve İslam kozmolojisi bağlamında ele almıştır. Aynı şekilde nefis ve akıl teorisini de Aristoteles felsefesine Platoncu ve İslamî öğeler de katarak eklektik bir tarzda işlemiştir.

İbn Sînâ, *en-Necât* ve *eş-Şifâ*'da cismanî dirilişin, şeriatın getirdiği ile tasdik edildiğini, ruhânî dirilişin ispat edilmesinin ise akılla tasdik edildiğini belirttiği ancak *Adhaviyye fi'l-Me'âd* adlı risâlesinde ise dirilmenin sadece ruhânî olacağı yönünde görüşler serdettiği nefsin ölümden sonraki durumuyla ilgili olarak da *Dânişnâme*'de herhangi bir bilgi vermemektedir. Beşerî akıllar konusunda kudsî akılla ilgili olarak filozofumuz *el-İşârât* ve *el-Mubâhasât*'ta bu aklın peygamberlikle ilişkisine değinmezken, *Dânişnâme*'de ise *eş-Şifâ*'nın *en-Nefs* kitabındaki gibi kudsî akli sezgi ve peygamberlikle ilişkisi bağlamında ele alıp onu peygamberî bir akıl olarak ele aldığını görüyoruz.

en-Necât'ta hiç yer vermediği, *eş-Şifâ* ve *el-İşârât*'ta ise dolaylı olarak değindiği uyku ve rüya konusuna filozofumuz *Dânişnâme*'de iki başlık ayırmıştır. Burada uyku ve rüyanın sebebini açıklayan İbn Sînâ, rüyayı ulvî alemle irtibattaki vasitalardan biri olarak görür. Filozofumuz *Dânişnâme*'de rüya olgusu dışında, insan nefsinin değişik yollarla gayb alemiyle iletişime geçebileceğini belirtir ve bunların izahını yapar. Bu şekilde onun daha sonra *el-İşârât*'ta daha detaylı bir şekilde ele alacağı nefsin gayb alemiyle mistik bilgiye ulaşması ve olağanüstü hallerin durumu konusuna kapı aralamıştır.

İbn Sînâ, *eş-Şifâ* ve *en-Necât*'ta Aristoteles felsefesinden ayrı olarak 'kaza-kader, ibadetler, mucize, nübüvvet, vahiy, halifelik ve imamet' gibi bazı kalamî konulara da yer

vermiş; ancak *Dânişnâme*, filozofun bu tür konulara en az yer verdiği eseridir. Kanaatimizce İbn Sînâ'nın, diğer eserlerinde metafizik için 'el-ilâhiyyât' adını kullanırken *Dânişnâme*'de bu kavram yerine Farsçada üstün ilim anlamına gelen 'ilm-i berîn' terimini kullanmasının sebebi de budur.

Bütün bunlardan hareketle bazı araştırmacıların İbn Sînâ'nın ömrünün sonlarında İshrâk ve İrfân felsefesine yöneldiği şeklindeki çıkarımların *Dânişnâme* cephesinden baktığımızda mümkün olmadığı görülmektedir. Hiç şüphesiz bir düşünürün fikirlerinin zaman içinde değişmesi veya farklı eserlerinde bazı konulara öncelik ve ağırlık vermesi gayet doğaldır ki bunu İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta yaptığını görüyoruz. Ancak Henry Corbin'nin ve yaygın olarak İranlı felsefecilerin iddia ettikleri gibi filozofumuzun ömrünün sonlarına doğru meşşâî felsefeden uzaklaşarak işrâkî ve irfanî felsefeye yöneldiği hatta işrâk felsefesinin temellerini attığı şeklindeki iddiaları *Dânişnâme* üzerinden doğrulamak mümkün değildir. Ancak İbn Sînâ'nın, *el-İşârât*'ı felsefî düşüncesinin zirvesinde olduğu bir dönemde yöntem, üslup ve kavramsal bakımından üst perdeden yazması; buna karşın *Dânişnâme*'yi de padişah ve saray ehlinin felsefeyi anlamaları amacıyla öğretici bir üslupla ve Farsça kaleme almış olmasını da göz ardı etmemek gerekir.

KAYNAKÇA/REFERENCE

- Alper, Ö. M. (2010). *İbn Sînâ*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 20, ss. 337-345). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arûzî, N. (1387 şh.). *Çehâr makale*. (tsh. Muhammed Kazvînî). Tahrân: Şirket-i Kalem.
- Âştîyânî, A. İ. (1334 hş.). Çend نکته râci' be bendegânî û âsâr-ı İbn-i Sînâ. *Çeşnâme-i İbn Sînâ* içinde (ss. 198-205). c: I-II. Tahrân: Encumen-i Âsâr û Mefâhir-i Ferhengî.
- Bîniş, T. (1371 hş.). Pîşgoftâr. *Se risâle-i Fârsî der mûsîkî* içinde (ss. 1-13). Tahrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Bogoutdinov, A.M. (1950). A notable philosophical production of the Tadjik people: İbn Sînâ Donishnameh. (Rusçadan çev. H. F. Mins), *Philosophy and Phenomenological Research*, 11 (1), 25-39.
- Bosworth, C. E. (1984). Ala-al-Dawla Muhammad. *Encyclopedia Iranica* içinde (c. I/7). pp. 773-774.
- Cihan, A. K. (1996). İbn Sînâ'nın eş-Şifâ adlı eseri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 176-198.
- Çelebi, K. (1941). *Keşfu'z-zunûn*. I-II. İstanbul: Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî.
- Demirkol, M. (2014). Dânişnâme-i alâ'nin İslam felsefesi literatüründeki yeri. *Akademide felsefe hikmet ve din* içinde (ss. 75-83). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Fahri, M. (1992). *İslam felsefesi tarihi*. (çev. Kasım Turhan). İstanbul: İklim Yayınları.
- el-Gazzâlî. (2001). *Felsefenin temel ilkeleri/Makasidu'l-felâsife*. (çev. C. Erdemci). Ankara: Vadi Yayınları.
- Gutas, D. (2010). Sınırları olmayan akıl: İbn Sînâ'da mistisizmin mevcut olmayışı üzerine. *İbn Sînâ'nın mirası* içinde (ss. 169-190). (çev. M. C. Kaya), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Güner, A. (2001). Kâkûyîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 24, ss. 219-221). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- İbn Ebî 'Useybî'a (ty.). *Uyûnu'l-enba' fî tabakâtî'l-etibbâ'*. (thk. Nizâr Rızâ). Beyrut: Darü'l Mektebeti'l-Hayat.
- Ebu'l-Hayr Razi, Ş. (1362 hş.). *Nuzhetnâme-i 'alâî*. (tsh. Ferheng Cihanpovr), Tahrân.
- İbn Sînâ. (2013). *el-Adhaviyye fî'l-me'âd. Felsefe ve ölüm ötesi* içinde (ss.1-46). (çev. Mahmut Kaya). İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Sînâ. (1383/2004). *Dânişnâme-i 'alâî:İlâhiyyât*, (thk. Muhammed Mu'în), Hemedân: Dânişgâh-i Bû Alî Sînâ.
- İbn Sînâ. (1391hş.). *Dânişnâme-i 'alâî:Mantık. Risâle-i mantık-ı Dânişnâme-i 'Alâî* içinde (tsh. Nevâb Mekrabî). Tahrân: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmî-yi Sadrâ.
- İbn Sînâ. (1371hş.). *Dânişnâme-i 'alâî:Mûsikî. Se risâle-i Fârsî der mûsikî* içinde (ss.17-29). (haz. Takî Bîniş), Tahrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i 'alâî:Riyâziyyât*. Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûr-i İslâmî, no: 1414. Tahrân.
- İbn Sînâ. (1331hş.). *Dânişnâme-i 'alâî:Tabî'iyât*, (tsh. Seyyid Muhammed Meşkût), Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî.
- İbn Sînâ. (2005). *İşaretler ve tembihler* (çev. A. Durusoy, M. Macit ve E. Demirli), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (1993). *Kitâbu'l-mubâhasât, İbn Sînâ'nın el-mübâhasât'ı* içinde. (haz. M. Emin Koç). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İbn Sînâ. (2005). *eş-Şifâ:İlâhiyyât the metaphysics of the Healing, a parallel English-Arabic text*. (trans. M. Marmura). Utah: Brigham Young University Press.
- İbn Sînâ. (2006). *eş-Şifâ:Mantiğa giriş /Medhal*. (çev. Ö. Türker), İstanbul: Litera Yayınları.
- İbn Sînâ. (1992). *en-Necât fî'l-mantık ve'l-ilâhiyyât*. I-II. (thk. Abdurrahman Umeyra). Beyrut: Daru'l-Cil.
- İbn Sînâ. (2004). *Uyûnu'l-hikme. İbn Sînâ Risaleler* içinde (ss. 65-91). (çev. A. Açıkgenç ve M.H. Kirbaşoğlu). Ankara: Kitâbiyyât Yayınları.
- Kutluer, İ. (2010). eş-Şifâ. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) içinde (c. 39, ss.131-134). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutluer, İ. (2008). Makâmâtü'l-ârifîn: İbn Sînâ felsefesinde mistik terminoloji sorunu. *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 31-52). I-II. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi A.Ş. Yayınları.
- Meşkût, M. (1331 hş.). Mukaddime. *Dânişnâme-i 'alâî:Tabî'iyât* içinde (ss. 1-9). Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî.
- Morewedge, P. (1973). *The metaphysica of Avicenna*. New York: Columbia University Press.
- Mu'în, M. (1383/2004). Mukaddime. *Dânişnâme-i 'alâî:İlâhiyyât* içinde (ss. 1-29) Hemedân: Dânişgâh-i Bû Alî Sînâ.
- Nasr, S. H. (1997). İran'da felsefe ve kozmoloji. *Makaleler II* içinde (ss. 103-123). (çev. Ş. Yalçın). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2012). İslam felsefesi geleneğinde Farsça felsefî çalışmaların önemi. (çev. M. Vural). *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 23, 73-78.
- Reşnûzâde, B. (1389 hş.). Dânişnâme-i 'alâyî. *Kitâb-i Mâhi 'Ulûm-i Fenûn*, 128, 81-83.
- Rieu, C. (1881). *Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum*, Londra: British Museum.
- Rızâî, M. ve Seâdet, A. (1389 hş.). Rûykerd-i işrâki-yi İbn-i Sînâ der hestîşînâsî. *Ma'rifet-i Felsefe*, 3, 55-87.
- Topdemir, H. Gazi (2009). *İbn Sînâ*. İstanbul: Say Yayınları.
- Usta, M. (1388 hş.). Kitâbşînâs-i İbn-i Sînâ. *Humâyiş-i Beyne'l Milelî İbn Sînâ* içinde (ss.1-68), Hemedân

Yazıcı, T. ve M. Öztürk (2000). İran. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) içinde (c. 22, ss.413-416). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
<http://www.loghatnaameh.org/dekhoda>. (Erişim tarihi: 04.09.2018).

Extended Abstract

An Analysis on The Place and Importance of *Dânişnâme-i 'Alâî* in Avicenna's Philosophy

Avicenna is one of the most important thinkers of Islamic Philosophy. He added a number of original forms to Islamic philosophy, which began with al-Kindi and systematized with al-Farabi, and thus became an authority of thought that the Muslim or Western thinkers of the time were based on or criticized.

He worked on almost all the sciences of his time, especially in metaphysics, medicine, logic, physics, music, mathematics, and wrote many important works in these fields. Undoubtedly, the greatest and most important work of Avicenna is *al-Şifâ*. This book is a huge work which includes the sciences of that period such as logic, physics and metaphysics and deals with Avicenna's rational philosophy in detail. Other than this, *al-Necât* which is the summary of *al-Şifâ* and *al-İşârât ve al-tenbîhât*, are among the important works of Avicenna in the style of encyclopedia.

One of the most important works of Avicenna is *Dânişnâme-i 'alâî*. *Dânişnâme-i 'alâî* is a work that includes sciences such as logic, physics, metaphysics and mathematics. Avicenna wrote this work in Persian and dedicated it to the sultan Izzeddin Alâuddevle Ebu Cafer Muhammed b. Doşmanziyâr. At the same time, *Dânişnâme-i 'alâî* is accepted as the first encyclopedic philosophical work written in Persian.

In general, *Dânişnâme-i 'alâî* is like a summary of his *al-Şifâ*, which is a corpus; however, this work is an encyclopedic work which Avicenna put forward his views in the didactic manner. This work is written by Avicenna completely on the axis of Aristotle philosophy. In this respect, it is similar to *al-Şifâ* and *al-Necât* but not much like the *al-İşârât ve al-tenbîhât*. *Dânişnâme-i 'alâî*, which was written by Avicenna in Persian, was the source of el-Gazzâlî, and using this work, he later wrote a book called *Makâsîd al-Felâsife*.

In this study, after introducing *Dânişnâme-i 'alâî* both in terms of form and content, and comparing it with the other important works of Avicenna's *al-Şifâ*, *al-Necât* and *al-İşârât ve al-tenbîhât*, we tried to reveal its place and importance in the philosophy of Avicenna. This study revealed that Avicenna did not move away from rational philosophy even at the end of her life. Because there were strong claims that with the philosophy he put forward in *al-İşârât ve al-tenbîhât* he moved away from meşşâî philosophy and turned to işrâkî philosophy.

In this study, when we put forward the topics mentioned above we followed a method based on comprehension, interpretation, criticism, comparison and evaluation, which is one of the basic methods of social sciences and philosophy.

Keywords: Avicenna, *Dânişnâme-i 'alâî*, Islamic Philosophy, *al-Şifâ*, *al-Necât*